

УДК 171:172

ГЕОРГІЙ ДЕРЛУГ'ЯН,

Нью-Йоркський університет Абу-Дабі, ОАЕ

Соціальна еволюція людства: західний і радянський модернізаційні досвіди

Анотація

У статті здійснено спробу простежити історичне становлення форм соціальної влади, їх підрив, піднесення й подальші трансформації на прикладах різних історичних і культурних цивілізацій, включно із радянською. Автор у своєму оригінальному мультидисциплінарному підході, що об'єднує сучасні історичні, культурно-антропологічні та соціологічні дослідження, актуалізує аналіз історичної еволюції таких базових інститутів, як сім'я, приватна власність і держава. Така історико-соціологічна інтерпретація дає змогу пояснити становлення модерної світ-системної домінації Заходу не тільки Веберіанською тезою про протестантський “дух капіталізму”, а й складнішими інституціонально-історичними аргументами. Російська (а пізніше радянська) імперія, а також Японія — два випадки порушення логіки західної світ-системної центральності. Цих винятків було досягнуто ціною власної зовнішньої агресивної історичної модернізації цих двох імперій.

Ключові слова: соціальна еволюція, влада, держава, капіталізм, модернізація, сучасна світ-система, егалітаризм

ГЕОРГІЙ ДЕРЛУГ'ЯН,

Нью-Йоркський університет Абу-Дабі, ОАЕ

© Г.Дерлуг'ян, 2018

Социальная эволюция человечества: западный и советский модернизационные опыты

Аннотация

В статье предпринимается попытка проследить историческое становление форм социальной власти, их подрыв, подъем и последующие трансформации на примерах разных исторических и культурных цивилизаций, включая советскую. Автор в своем оригинальном multidисциплинарном подходе, объединяющем современные исторические, культурно-антропологические и социологические исследования, актуализирует анализ исторической эволюции таких базовых институтов, как семья, частная собственность и государство. Такая историко-социологическая интерпретация позволяет объяснить становление современной мир-системной доминанции Запада не только лишь Веберовским тезисом о протестантском “духе капитализма”, но и более сложными институционально-историческими аргументами. Российская (а позже советская) империя, а также Япония — два случая нарушения логики западной мир-системной центральности. Эти исключения достигнуты ценой собственной внешне агрессивной исторической модернизации этих двух империй.

Ключевые слова: социальная эволюция, власть, государство, капитализм, модернизация, современная мир-система, эгалитаризм

GEORGY DERLUGIAN,
New York University of Abu Dhabi, UAE

The Social Evolution of Humankind: Western and Soviet Experiences of Modernization

Abstract

Basing on the examples of various historical and cultural civilizations, including the Soviet one, the author attempts to trace the historical becoming of the forms of social power, their undermining, recovery and subsequent transformations. The author's original multidisciplinary approach combining modern historical, cultural-anthropological and sociological research actualizes the analysis of the historical evolution of such basic institutions as the family, private property and the state. This historical-sociological interpretation makes it possible to explain the formation of modern

world-system domination of the West not only by the Weberian thesis about the Protestant “spirit of capitalism”, but also by more complex institutional historical arguments. The Russian (and later Soviet) empire and Japan are two cases of violating the logic of the Western world-system centrality. The exceptions of these two empires are achieved at the cost of their own outwardly aggressive historical modernization.

Keywords: *social evolution, the power, the state, capitalism, modernization, modern world-system, egalitarianism*

Облишмо наразі Леніна і Сталіна з їхньою ідеологією, планами, досягненнями та злочинами. Натомість куди продуктивніше й цікавіше здійснити екскурс історією становлення форм соціальної влади, їх підваження, відмирання і виникнення якихось нових форм. Процес цей триває впродовж усього існування людського роду. Близько восьми-дев'яти тисяч років тому відбувається стрибок із появою сільського господарства і потім — перших цивілізацій. Еволюція пришвидшується в останні два-три століття, або за доби “модерну”, до воістину революційних темпів. І цей процес не завершується ані сьогодні, ані в найближчому майбутньому. Соціальна еволюція, напевно, триватиме, допоки існує саме людство. Таким чином, перш ніж розбиратися з революцією, поговоримо про тривалу еволюцію людських суспільств.

Одне не суперечить іншому, в чому мене переконали двадцять років викладання в різних американських університетах оглядових курсів — зранку — із соціології революцій, після ланчу — зі світ-системного аналізу, від перших цивілізацій до наших днів. Такий режим спонукає виробити чіткі пояснювальні схеми. Викладання, як і червоне вино, все ж таки корисне у помірних дозах. Тут я спробую, з необхідності конспективно й імпресійно, змалювати місце, що його посідає у тривалій соціальній еволюції людства всім відома серія подій і трансформацій ХХ століття, які справедливо слід було б іменувати “Радянською революцією”, оскільки вони відбувалися на теренах Радянського Союзу і були пов’язані з конкретною організацією влади, котру і її учасники, і противники називали радянською.

Розпочати доведеться здалеку — із палеоліту і давніх цивілізацій. У далекій еволюційній перспективі стає можливим більш ясно і відповідально оцінювати досягнення, трагедії та парадокси історичної тенденції до відновлення людської рівноправності, з якої виростають всі революції доби модерну.

Виникнення сім’ї, приватної власності і держави

Цікаво, скільки читачів сьогодні впізнають назву цієї колись дуже відомої праці Фридриха Енгельса? Читачів же з радянським досвідом відбування курсів з наукового комунізму воно радше змусить знітисися. Особисто у мене з пам’яті не йде відставний полковник Сумбатян, котрий розпочинав семестр у МДУ з попередження: “Ви думали, науковий комунізм це вам халам-балам? Я вам покажу, що це не фунт родзинок!” Зрозуміло, чому нашою найулюбленішою “підстільною” книгою були “Пригоди бравого солдата

Швейка”. Це не просто ностальгійний спогад. Вояччина, тотальне стеження і гіпербюрократизація, про які так весело й водночас пророчо примудрявся писати Ярослав Гашек ще на самому початку ХХ століття, становитимуть важливу частину нашого аналізу.

Одначе Енгельс мав рацію або головним чином мав рацію. Згідно з новітніми теоріями та даними палеоантропології, виходить, що, найімовірніше, саме праця і виготовлення знарядь праці зробили із мавпи людину¹. Складнішими (але й цікавішими) є справи з горезвісними проміскуїтетом і матриархатом серед багатьох стратегій розмноження приматів. Серйозного коригування сьогодні зазнає типовий для антиклерикального ХІХ століття афоризм про нібито “безсилля дикуна перед природою”, що породило віру в богів, бісів і дива. (Про роль релігії трохи далі.) Зрештою вже сама назва праці Енгельса націлює увагу дослідника на три ключові інститути, які, здавалося б, тільки й вивчати сьогодні в нашому районі світу, коли з напівруйнуванням держави нас просто захлеснула розкішна у своїй непривабливості емпірика про збереження важливості сім’ї (або Сім’ї, клану) в інтригах і сутичках за встановлення приватної власності на уламках колишньої казенної. Але найбільше вражає те, що дістає нове підтвердження теза Енгельса про первісний комунізм.

Чим відрізняється людина від мавпи? Очевидно, вже тим, що починаючи із самих ранніх пітекантропів, або як тепер заведено говорити, тих, що ходять прямо, “еректусів”, наш рід раз у раз виходить (іноді навіть відпливає на чомусь) за межі своєї первинної екологічної зони й освоює безліч нових зон із кліматом і ресурсами, що різюче відрізняються від тропічного лісу і савани, де так і залишилися пастися практично всі інші примати. Настільки незвичайна пристосовуваність навряд чи закладена в нас генетично. Ті самі плоти для перетинання річок і проток, опанування вогню, виготовлення арсеналу знарядь із каменя, кістки і дерева, рибальські сітки і гачки належать до царини знання, яке треба було винайти і передати іншим. Це точно зі сфери соціального. Тож чим саме група первісних людей відрізнялася від зграї мавп?

У другій половині ХХ століття, насправді зовсім нещодавно, розгорнулися систематичні спостереження за колективною поведінкою різноманітних спільнот приматів, насамперед найближчих нам шимпанзе і горил. Інтелектуальна історія цієї справи просто напрошується на деконструкцію дискурсивних практик і доксилігічних уявлень самих учених і їхньої суспільної аудиторії. Якщо попервах, у повоєнні 1950-ті й особливо в “хипові” 1960-ті роки людиноподібні мавпи поставали в уяві як “майже люди”, добродушні могутні телепні на кшталт Кінг Конга або щасливих дітей природи, то з настанням неоліберальних 1970-х на передній план виходять внутрішньовидова конкуренція, егоїзм, підступництво, бійки самців та інші жахи аж до убивств і канібалізму. Соціальний дарвінізм відродився тоді з епатажною відвертістю. Тільки в останні роки формуються більш уважні до поведінко-

¹ Прочитавши англійською великий масив літератури про всіляких пітекантропів і неандертальців, із повною відповідальністю рекомендую як найкращий на сьогодні, будь-якою мовою, популярний синтез [Дробышевский, 2017].

вого розмаїття і збалансовані наукові узагальнення, що уникають антропоцентричного уподібнення мавп людині¹.

Спільноти лемурів і мавп практично завжди мають більш-менш сувору ієрархію за критеріями статі, віку й елементарної фізичної сили і розміру — від ізольовано існуючих у джунглях щасливих подружніх пар гібонів до жорсткого диктату в ордах ікластих і задастих павіанів. Тож немає жодних підстав вважати, ніби соціальна організація первісних людей могла бути цілком вільною від ієрархії. Проте зайнятий у даному напрямі антрополог Кристофер Бем (раніше відомий чудовим дослідженням кровної помсти у чорногорців і, до речі, друг і співавтор приматолога Франса де Валя) висунув несподівану гіпотезу — первісна людина відрізнялася від усіх приматів тим, що перевернула свою соціальну ієрархію з ніг на голову [Boehm, 2001]. Якщо це й не було революцією в сучасному сенсі слова, то принаймні означало революційний стрибок у біосоціальній еволюції.

Ієрархія серед архаїчних людей у принципі нікуди не поділася, але вона виявилася буквально переверненою на користь звичайної більшості, що відтепер колективно домінує над альфа-індивідами, тобто майже навпаки щодо соціальної структури у шимпанзе і горил. З якогось часу (коли саме — це окреме питання) первісні групи виробляють норми поведінки, що заохочують рівність доступу до ресурсів (передусім їжі та продовження роду) і запобігають відніманню їх силою, принаймні серед своїх. Етнографічні спостереження у збережених до недавніх днів групах мисливців і збирачів виявляють серед них цілий набір колективних санкцій проти порушників правил спільного життя (“безбілетників” або фрі-райдерів, як виражаються економічні теоретики ігор), починаючи з критичних жартів і глузування до бойкоту, тимчасового вигнання з групи і навіть колективного убивства уві сні особливо небезпечних домінантних кривдників.

Про первісний комунізм, наскільки мені відомо, більше ніхто не говорить. Проте авторитетний австралійський філософ науки Кім Стерельні нещодавно запропонував термін “кооперативна заготівля” (cooperative foraging) для позначення соціальної еволюційної адаптації, що дала змогу раннім людям відокремитися від мавп і розселитися всіма континентами [Sterelny, 2012]. Це означає спільне добування їжі з найрізноманітніших джерел — усе їстівне, від усяких коренів, горіхів, грибів і злаків до морських і річкових черепашок і ракоподібних, усіляких дрібних птахів і зайчиків, а не тільки мамонтів і бізонів, яких забивати, білувати і потім перетягувати шматками за потреби виходили найкремезніші індивіди (причому, судячи з деяких переломів на кістках неандертальців, як чоловіки, так і деякі жінки). І всією цією здобиччю неодмінно треба було ділитися з родичами, щоб матері могли зберігати і вигодувати дитинчат і щоб потім старі могли передавати знання дітям. Серед решток архаїчних гомінід віком близько 1,8 мільйона років, знайдених після 1991 року в грузинському містечку Дманісі (слава богу, незважаючи на все, що тоді чинилося на Кавказі), виявлено череп беззубого і вочевидь одряхлілого пітекантропа-старця, а можли-

¹ Див. праці провідного приматолога й талановитого популяризатора Франса де Валя [Валь де, 2016].

во — старої. Адже хтось їй/йому роками приносив і переживував їжу, тоді як для будь-якої дикої тварини, включно з мавпами, втрата зубів від старості гарантовано означає голодну смерть.

Тут також виникає нове (або забуте й переосмислене старе) пояснення феномену релігії. Ознаки ритуальної діяльності (а також, замисліться, танка і ритмічної музики) простежуються як мінімум від Верхнього палеоліту і, ясна річ, в усіх без винятку людських спільнотах, відомих нам історично та етнографічно. Щось давнє і важливе стоїть за такою культурною універсалією. Заслужені американські антропологи Кент Фланері та Джойс Маркус вважають, що релігійні уявлення виникали з того ж таки перевороту в соціальній ієрархії первісного людства [Flannery, Marcus, 2012]. Духам, тотемним тваринам і богам дісталися почесні місця ідеальних альфа-самців і самок, піднесених зі складу групи в потойбічний світ. Покійним предкам було відведене почесне друге місце посередників і заступників. У такий спосіб у самому первісному колективі знижується конфліктність з приводу верховних позицій, котрі за визначенням не даються нікому із нині живих. Не менш важливим є стабілізаційний ефект ритуального освячення сім'ї і шлюбу, як і всіх пунктів життєвого циклу людей.

Але як тоді бути з фараонами й усілякими імператорами з їхніми гаремами дружин і наложниць і претензіями на статус живого божества? Це вже зовсім інша історія суспільств, що раніше іменувалися класовими. В антропології нині прийнято більш загальну і політкоректну назву “складні суспільства”, хоча суть у принципі та сама.

Одомашнення людини людиною

Соціальна влада, пробачте за тавтологію, уможлиблюється там, де її можна встановити — де люди не зможуть розбігтися або пручатися, і де є, що у них відбирати і концентровано накопичувати. Первісні групи мисливців і збирачів з необхідністю завжди були малими (не більш як 30–35 осіб) і рухливими на великих територіях. Якщо претендентів у фараони не вдавалося вгамувати чи уколошкати, то в крайньому разі можна було самим кудись відкочувати. Та й узяти з первісних людей було особливо нічого, адже мандрівна група все своє носила із собою. Періодично десь могли виникати ситуації монопольного володіння якимись особливо продуктивними угіддями, наприклад річкою, якою на нерест іде лосось, але це рідкість, причому не надто стійка. Приватна власність виникає із господарством-виробником, насамперед із початком регулярної культивування рослин і утримання домашніх тварин. Попервах і доволі довго, кілька тисяч років, це власність домогосподарств, що вкладають свою нелегку працю в поля і курчат-овечок-поросят, аби заповнити свої засіки. Це добре вочевиднюється археологічно — з'являються будинки з амбарами та цілі села. Також з'являються перші сліди оборонних споруд і набігових війн¹.

¹ Видатний археолог-систематизатор В.Гордон Чайлд у наші дні відродився в образі молодій жінки, яка чудово володіє і матеріалом, і лопатою [Ristvet, 2007].

Сьогодні стає до боли очевидним, що історія аграрних і скотарських суспільств є історією соціальної нерівності, спершу гендерної (із появою дому з'являється і підкорена жіноча домашня праця), а потім і класової. Єльський політолог-аграрник Джеймс Скот, автор книжок з такими чудовими назвами, як “Моральна економіка селянина”, “Зброя слабких” і “Благими намірами держави: Чому і як провалювалися проекти поліпшення умов людського життя”, щойно опублікував новий інтелектуальний бестселер, в англійській назві якого закладено важку для перекладу гру слів — “Проти течії”, що також можна прочитати як “Проти зернових: потаємна історія раннях держав” [Scott, 2017]. Так, зернові дали змогу прогодувати на порядок більшу кількість утриманців, хоча, як правило, не дуже ситно. Одна річ після полювання поїсти шашлик з дичини із додаванням диких трав, інша річ — горщик прісної каші на все сімейство, добре, якщо із сіллю, і, найімовірніше, зовсім без масла. Але ще гірше те, що селянин не може бути мобільним, він зв'язаний землею і господарством. Сільський спосіб життя і мирні господарські навички роблять хліборобів уразливими і незрідка беззахисними. Чи багато навоюєш із мотикою проти меча?

Щойно серед археологічних знахідок з'являються мечі та будь-яка інша клинкова зброя — то це вже точно суспільство примусу, напевно, з особливою військовою кастою або дружиною при керманичеві, тобто елітою натренованих фахівців із насильства. Мечі завжди було важко виготовляти, тому вони дорого коштували, до того ж на відміну від сокири мечами рубають не дрова, а тільки людей. Із появою виробничого сільського господарства і сільського способу життя створюються умови для виникнення особливої соціальної категорії людей, котрі полюють на інших людей і поступово починають їх “доместиціювати”, перетворювати на свою тяглову й дійну “худобу”.

З появою у людей припасів, зі зростанням густоти населення і втратою більшістю з них мобільності формується потенціал для виникнення ще двох типів панівної еліти — жерців і купців, тобто еліти панівних ідеологів і великих економічних підприємців. Первісне суспільство, поза сумнівом, мало своїх фахівців із посередництва з потойбічним світом (шаманів, знахарів) і практикувало обміни на далекі відстані заради одержання якихось екзотичних каменів або черепашок. Однак це не створювало концентрованого багатства і влади. Багато хто мав змогу потроху шаманити і щось періодично вимінювати, при цьому більшу частину свого життя вони мусили залишатися мисливцями поряд з усіма. До того ж громадська думка в малих групах наполегливо спонукала найщасливіших ділитися придбаним понад середню міру, наприклад улаштувати славнозвісні бенкети для всіх. Багатство купця неминуче спричиняє “охоронні витрати”, тобто оплату воїнів-охоронців, плюс певне ідеологічне освячення виняткового володіння скарбами. Вплив жерця назагал пропорційний розміру і розкішному оздобленню його храму, здатності роздавати милостиню в роки неврожаю і, не останньою чергою, тій самій варті, що стереже храмову розкіш та припаси і карає послідовників далеких і “хибних” віровчень¹.

¹ Історична логіка раннях цивілізацій блискуче аналізується в першому томі історико-соціологічної епопеї Майкла Мана “Джерела соціальної влади” [Манн, 2017].

Був прякий сенс поєднувати ролі воїна, жерця і купця в єдиній владній організації, ім'я якої — держава. Це означало вихід на новий еволюційний рівень, оскільки держава є свого роду механізм, машина владних узгоджень і збирання інформації, розпоряджень і контролю за їх виконанням. Своєю чергою, створення такої машини передбачає наявність людських “гвинтиків”, тобто чиновників різного калібру. Саме це дуже довго не виходило у давніх цивілізацій. До настання сучасної індустріальної доби суспільство складалося цілком із сімейних домогосподарств — у випадку еліт часом дуже великих, із сотнями прислужників та охоронців, домашніх рабів, дружин і наложниць. Величезній більшості малих і слабких домогосподарств доводилося сплачувати данину і йти в кріпосну залежність. Сильні й озброєні сімейства (племінні, патриціанські або феодалні) могли претендувати на особливу родову “честь” і самостійність, чим регулярно й займалися. Вкрай важко знайти в такому середовищі достатньо грамотних чиновників, які за регулярну винагороду повсякчас реалізовуватимуть волю хазяїна. Понад те, за першої-ліпшої нагоди відряджені в провінції чиновники намагаються потрапити до кола місцевих еліт, зазвичай буквально породившись із ними — усілякі сатрапи мали тенденцію розчинятися й породжувати власні сімейні клани. Залишалось оскопляти кандидатів на ключові посади й управляти з допомогою євнухів, що широко практикувалося від Китаю до Візантії та Арабського халіфату. Але всім же не відріжеш...

От чому ранні імперії з фатальною регулярністю зазнавали занепаду і валилися, породжуючи мигтіння династій, завоювань і темних періодів “феодалної роздробленості” на сторінках підручників з історії. Історична еволюція знаходила вигадливі обхідні шляхи, звідки переважно й підживлюється локальне розмаїття цивілізацій. Найпростішими для створення держави виявилися географічні передумови Давнього Єгипту — фактично родючої траншеї вздовж річища Нілу, затиснутої між пустелями. Звідти нікому не вдавалося втекти (крім хіба що євреїв на чолі з Мойсеєм, та й то з божою поміччю). Залишалось упокоритися і будувати супер-мега-усипальниці фараонам. В Індії надзвичайну спадкоємність за дуже розсипчастої єдності цивілізації століттями підтримувала жрецька каста брахманів. Це приклад цивілізації на фундаменті релігійної ідеології. Китаю завдяки конфуціанському мандаринату та унікальній системі екзаменацій на ранг удалося до цього дня дожити з давніми ієрогліфами та ринковою економікою під керівництвом уже комуністичного нео-мандаринату. Це по-своєму унікальний варіант аграрної бюрократичної цивілізації з потужною ідеологією служби і служіння, практично зведеної в культ. Фінікійську морську державу, що досягла свого піка в Карфагені, будували купці — але чого варті торговці перед римськими легіонами? Секрет приголомшливої успішності легіонів Риму саме в тому, що вони стали набагато більше, ніж армією. Легіони, втім, були далеко не першою в історії справжньою армією, що, як ми зараз побачимо, конче важливо для розуміння парадоксів влади.

Раціонально зорганізована армія з дисциплінованими підрозділами, родами військ і тиловим забезпеченням з'явилася ще як мінімум в Ассирії. Судячи зі збережених клинописних написів і відверто графічних зображень на ассирійських барельєфах, ця армія регулярно використовувалася букваль-

но для здирання шкури із завойованих. Про це побічно свідчить люта мстивість, з якою сусіди й колишні скорені народи за першої-ліпшої нагоди враз знищили асирійську державу і, судячи з деяких слідів, радісно станцювали на попелищі¹.

Тут простежується важлива історична закономірність. Успішні концентрації влади в історії людства першою чергою використовувалися із приголомшливою демонстративною жорстокістю і, як правило, заради будівництва якихось гігантських і загалом марних об'єктів, покликаних символізувати сам розмах влади. Знамениті єгипетські піраміди будувалися лише при перших династіях в епоху Давнього Царства. Потім настав двовіковий "темний період" повстань-завоювань, про який нам відомо зовсім мало, адже писати стало нікому і на марне. Єгипетська цивілізація внаслідок своєї унікальної географічної усталеності згодом відновилася і непогано проіснувала ще пару тисяч років, але вже без колишньої гігантоманії. Мабуть, було засвоєно певні уроки.

Знаменитий імператор-основоположник Цинь Ши-хуанді, який об'єднав давній Китай у 221 році до нашої ери, відзначився масовими садистськими репресіями проти конфуціанських книжників, яких звинуватили в занепадництві та м'якотілості, а також будівництвом Великої китайської стіни, в яку регулярно замурували живцем бригадирів, які не видавали денної норми. Армія теракотових воїнів, чії мініатюрні копії сьогодні масово вивозять з Китаю як туристичні сувеніри, саме з розкопок гробниці Цинь Ши-хуанді. Здогадно, це портретні зображення в натуральний зріст його спеціальних і комісарів держбезпеки. Але перша китайська династія Цинь на тому й закінчилася, проіснувавши лишень 11 років. Після грандіозного повстання (що-що, а бунтувати у китайців теж у традиціях) уже на наступні чотириста років запановує куди більш мирна династія Хань, котра відновила конфуціанство і розважливу помірність у поведженні із селянством. В імперії явно простежується крива зростання самонавчання.

Зрештою, у нас в Єревані гостям заведено з гордістю показувати циклопічні кам'яні стіни фортеці Еребуні часів давнього царства Урарту, що було сучасником і суперником Асирійської держави. І точно так само урартські фортеці зненацька згоріли у величезних пожежах — можливо, завинили, як завжди, скіфи, хоча під великою підозрою також місцеві підвладні племена. Не менш показово для соціальної еволюції, на що Еребуні було перетворено в наступний період, уже за персів-ахеменідів. На жаль, тут уже гостям практично нема що показувати, та й у підручники з національної історії писати не зовсім доречно. Приблизно за два століття після пожеж, що поглинули Урарту, руїни фортеці було перепрофільовано під... квітучий сад! А що залишається від саду, крім ледь помітних кореневих лунок? Сад був зорієнтований за частинами світу й обнесений прямокутним муром, усередині якого, судячи з давніх джерел, гуляли різноманітні тварини надзвичайної краси — напевно, павичі та лані, але буцімто навіть ручні леви. Такі сади в Ахеменідській імперії мали глибоко ідеологічне значення. Вони

¹ Так інтерпретував результати розкопок британський археолог Макс Маловен, якому допомагала його дружина Агата Крісті.

символізували мир, мудрість, злагоду і процвітання під орудою Царя царів і називалися давньоперською мовою “парадиз”, звідки в сучасних західних мовах слово “рай”. Сказати, що саме перебувало в цих парадизах насправді, дуже важко ще й тому, що учасники ритуальних святкувань пили з особливої чаші якийсь рослинний наркотик заради підсилення райського ефекту. У центрі саду стояла квадратна будівля з одним-єдиним входом для всіх, що підкреслювало рівноправність, і єдиною внутрішньою залогою з колонами, уздовж стін якої були глинобитні лавки, мабуть, колись вкриті килимами. Американські археологи (і подружжя) Адам Сміт і Лорі Хачадур'ян припускають, що в сад періодично запрошували керманців місцевих племен, щоб ті відчули світову гармонію і власне щастя опинитися під владою такої чудової імперії.

Рим, як бачимо, не на порожньому місці будувався. Структурні обмеження при цьому залишалися приблизно ті самі, що й у всіх давніх імперій. Через брак інституціоналізації внутрішньої політики, де старожитні общинні звичаї постійно наражалися на волюнтаризм нових амбітних вихватків, у верхах регулярно виникав гармидар. Отут уже як пощастить на імператора — бували невтомний Траян і наймудрійший Марк Аврелій, а бували Калігула і Коммод. Бракувало цивільної бюрократії. У період принципату в Римі налічується лишень близько 300 чиновників, а горезвісний Понтій Пілат правив Іудеєю як один із “друзів” (amicī) імператора на його особисте прохання. Чим більше археологи дізнаються про стан античних ланів і угідь, тим більше дивує, до чого вже у давнину могли довести екологію. При цьому сам Рим з його доволі великим населенням (нехай і не мільйон, як повелося вважати з античних часів, але все одно ніяк не менш як чверть мільйона осіб) треба було безперервно забезпечувати дешевим хлібом, що його звозили із провінцій. Столиці всіх імперій практично ніде і ніколи не могли забезпечувати свої потреби, натомість завжди погрожували бунтом черні прямо біля стін палацу.

У разі Риму всі ці вади і проблеми послідовно компенсувалися армійською організацією легіонів, що на ділі перебравли на себе адміністративні й навіть культурні функції на величезному просторі від Аравії до Британії. Легіони не тільки завойовували і захоплювали рабів на продаж, а й зводили за єдиним планом міста з римськими лазнями й амфітеатрами, збирали податки і служили поліцією, забезпечували придатність доріг і портів, розселяли по всій імперії колонії ветеранів, котрі на свої вихідні субсидії (принаймні центуріони) повсюдно забезпечували торговців і майстрів замовленнями на однотипові римські вілли з копіями модних скульптур і мозаїк, чий збережені випадково до наших днів одиничні зразки стали тепер музейними шедеврами. Одне слово, легіони робили імперію римською.

Річище історичних процесів звивається вигадливо залежно від випадкових зсувів та обвалів і несе при цьому потоком уламки минулих досягнень. Це стосується і СРСР як спадкоємця царської імперії, але також Римської католицької церкви, що пронесла крізь усе західне середньовіччя спадок раціональної організації легіонів. Уже в пізній імперії вихідці з не-римської племінної периферії становили значну частку офіцерів і солдат легіонів. Із появою “варварських” королівств на уламках імперії виживання

римських патриціанських сімейств, мабуть, виявилось пов'язаним з переходом до церковної ієрархії — останні патриції, знайомі з латиною і грамотою, забезпечили збереження статусу і власності, перетворюючись на єпископів та абатів. Ось такий собі феодальний синтез, вособлений у недавніх племінних дружинниках і колишніх римських аристократах. Аналогічні ситуації виникали ще неодноразово в інших районах світу, наприклад в Арабському халіфаті, де вихідці з пустелі ісламські воїни-бедуїни і потім уже степняки-тюрки злилися з традиціями месопотамської і перської цивілізації, або в Японії, де тубільні кланові дружини постійно отримували цивілізаційне підживлення від Китаю.

Парадокси капіталізму

Захід обігнав усіх на шляху в сучасність внаслідок неймовірного збігу випадковостей. (Історія взагалі сповнена неймовірних збігів випадковостей.) Величезну роль відіграла подвійна ба навіть потрійна географічна вдача. По-перше, кочівники не діставалися крайнього заходу Євразії. По-друге, на додачу до вельми багатоманітного й загалом помірного клімату Західну Європу перетинає сила-силенна судноплавних річок й омивають внутрішні моря — Середземне і Північне з Балтійським. Було де розвивати навички атлантичного вітрильного судноплавства, торгуючи в дедалі більших промислових масштабах зерном, лісом і залізом і водночас виходячи далі і далі в океан за тріскою та оселедцем. Через знищення лісів і зорювання пустовщин під ті самі благословенно-прокляті зернові середньовічним європейцям хронічно бракувало тваринних протеїнів, хоча вони і постували як ревні християни. Згодом закономірно вдалося перетнути Атлантику, по той бік якої виявилися не один, а ціла пара благодатних і практично беззахисних континентів, названих Америкою. Коли ж зі зростанням населення, торгівлі та міст в Європі перезапущилося становлення держав, нічого особливо винаходити не довелося — надовго вистачало римської спадщини й середньовічних купецьких інститутів.

Але не все так швидко. У перші 150–200 років Нового часу, упродовж, як виражаються історики, “довгого XVI століття” (приблизно від 1450-го до 1650-го), Захід виглядав не провідним регіоном світу, а, мабуть, навіть дещо відсталим. На той час велика частина Євразії також видирається зі своїх варіантів “темного середньовіччя” і швидко наближається до створення нового покоління імперій. Велику роль у цьому відіграє вогнепальна зброя, що нарешті відкинула кочову загрозу, а також безліч інновацій, що поступово накопичувалися в аграрній і ремісничій техніці. Першими виявилися китайці зі своїми перевагами однієї з найстаріших і найбільших серед безперервно відтворюваних цивілізацій, котрі в результаті чергової патріотичної селянської війни відновили порядок у величезній імперії вже до кінця XIV століття. До 1500 року визрів цілий виводок ісламських імперій: Великі Моголи на півночі Індії; Сефевіди, що зробили відтоді весь Іран шіїтським; і турки-османи, котрі фактично відновили Східну Римську імперію в новому вигляді сунітського халіфату. У цьому ж шерезі, хоча й на дальній північній периферії, виникає Московське царство зі своїми стрільцями (скопійовани-

ми, мабуть, з турецьких яничар) і монопольною заявкою на продовження візантійської версії християнства¹. Тим часом на іншому кінці світу виникає ще й велика імперія Бірми, про яку у нас навряд чи хто згадував, крім історика-бірманіста І.В.Можейка, він же письменник-фантаст Кір Буличов².

Усі ці нові імперії порівняно з історичними попередниками мають куди жорсткіший військовий і податково-бюрократичний каркас, усі вони ревно консервативні в питаннях віри і карають ересі. І сучасники готові возносити вдячні молитви своїм різним богам, адже стало зрозуміло, кому молитися, бо закінчилися степові навали і криваві усобиці, настали мир і господарське відродження під твердою деспотичною рукою.

Скажете, мовляв, це Схід? Але й на Заході близько того ж поворотного 1500 року династія Габсбургів виграє в лотереї феодалних війн, династичних шлюбів і спадщин контроль одночасно над Австрією, Нідерландами, половиною Італії (де швидко згортається Ренесанс) і, головне, Іспанією, а там і Португалією з усіма їхніми заморськими колоніями. Океанський флот і найкраща на той момент іспанська піхота з аркебузами, американські дорогоцінні метали, підконтрольні короні купецькі та банківські статки, і, ясна річ, Інквізиція. Залишається тільки розібратися з французами, котрі якось незручно вихоплюються з-поміж решти, та поширити вплив на периферійні Британські острови, північногерманські князівства і Скандинавію. А далі, напевно, вирушати на схід Європи.

Однак тут, у відповідь на габсбурзький проект загальноєвропейської католицької імперії власне й розгортається протестантська Реформація. Річ не стільки у критичних ідеях — їх неодноразово висловлювали ще до Кальвіна і Лютера, але ті критики незмінно прямували до монастирської в'язниці або до вогнища. Суперечності, що вибухнули у протестантській фундаменталістській програмі повернення до начал, закладені в самій серцевині історичного християнства. Від самого початку народний рух послідовників злиденного і, судячи з усього, неграмотного месії, із крахом Західної Римської імперії парадоксальним чином успадкував її організаційну структуру, витончене письмове богослів'я і сам римський престол³. Питання не в тому, чому Лютер насмілювався написати свої тези, а в тому, чому за нього охоче заступилося стільки впливових сучасників, багато хто з яких мав гроші та зброю⁴.

¹ Не беруся аналізувати наслідки вибору православ'я, коли у нас є чудова стаття Дмитра Юхимовича Фурмана "Вибір князя Володимира" [Фурман, 1988].

² Нещодавно американський бірманіст Віктор Ліберман зміг переконливо продемонструвати, як він каже, "дивні паралелі" між середньовічною Бірмою та Київською Руссю (а також середньовічною Японією та Англією, Сіамом та Францією). Його двотомник подібний до подвигу — ввести в науковий обіг ще один самостійний світ, або світ-систему! [Lieberman, 2003, 2009]

³ І знову Дм.Ю.Фурман, "Ідеологія Реформації та її роль у становленні буржуазної суспільної свідомості" [Фурман, 2011].

⁴ Найкращий на сьогодні аналіз релігійних війн XVI століття і їхніх непередбачених наслідків дає Ричард Лахман [Лахманн, 2010].

Доводиться визнати те, що історики знали давно, а більшість соціологів та економістів вважають основою свого світогляду, — Макс Вебер сумлінно помилявся у знаменитій тезі про протестантську етику як джерело сучасного капіталізму і його інституціональних засад. Капіталізм не раз виникав в історії, але щоразу або опинявся в жорсткому підпорядкуванні правителям аграрних імперій, або гинув у численних смутах. Єврейські, вірменські та, з іншого боку, китайські купці — сумний приклад цього.

Античний Рим був уже багато в чому капіталістичним підприємством, починаючи зі свого головного заняття — війни, її постачання і розпорядження здобиччю. Воєначальники й імператори інвестували (нерідко позикові) капітали в чергові походи, а легіонери фактично служили найманим пролетаріатом [Коллінз, 2015]. Але Рим досяг географічних меж свого розширення і не зміг їх подолати. Поряд з римськими організаційними і технічними досягненнями (ті ж легіони, аркове будівництво, перший бетон) не менше вражає те, чого римляни так і не спромоглися винайти — не тільки океанський вітрильник, паровий двигун і коксування вугілля, а й елементарну тачку на передньому колесі, або дубову діжку, котра, між іншим, збирається з оброблених дощок під обруч за тим самим принципом, що й корпус океанського корабля [Андерсон, 2007]. Рим досяг екстенсивних меж зростання і завоював усе, що міг, після чого залишалося зануритися в переділ власності у внутрішніх інтригах і громадянських війнах і приречено обороняти кордони від збройних орд нелегальних мігрантів.

На європейському континенті захищений і політично самостійний капіталізм уперше вкорінюється в цілком католицьких містах-державках Італії епохи Ренесансу [Арригі, 2006]. Хто, на вашу думку, оплачував весь цей зліт креативності? Кого зображують статуї різноманітних кондотьєрів, як не голів приватних охоронних підприємств на контракті у кооперативних об'єднань купців і власників ремісничих мануфактур? І хто, як не ці читтадіні-буржуа-бюргери-громадяни, котрі осідляли товарно-грошові потоки, утворювали знамениті міські комуни заради спільного виживання серед феодалної роздробленості та свавілля?

Кілька століть по тому центр раннього капіталізму переміщається до голландських купців, чії міста-держави стояли напрочуд вигідно на краю Атлантики й відтак — біля джерел першої океанської глобалізації. Опанування океанських маршрутів відкриває небачені раніше ринкові можливості і створює стійкий інвестиційний бум, з якого невдовзі повиростають перша біржа і всілякі вест- та остіндські компанії. Голландські купці ніколи не забували про престиж високої художньої творчості, від Босха до Рембрандта. Але на відміну від венеціанців і генуезців, голландці також убачали сенс у тім, щоби багато, активно і, як правило, колективно, на паях фінансувати всілякі військові та транспортні інновації — за часів вітрильників з гарматами ці два застосування практично невіддільні. Організатор голландських перемог Вільгельм I Оранський уперше з римських часів відродив вишкіл, що за нових умов використовувався для організованого

перезаряджання ґнотових рушниць і залпів за командою¹. Європейський капіталізм Нового часу відбувся, тому що зміг першою чергою інтервалізувати свої охоронні витрати, тобто сам себе захистити.

Голландців, як колись і їхніх італійських попередників, починають обтяжувати побори і деспотизм католицької церкви та імператора. Водночас дуже кортить відучити простолюдиців стільки пити по численних церковних святах і взагалі ухилитися від роботи. Протестантизм тут виявився вельми доречним — і для загальної дисципліни робочої сили, і в протистоянні імперії з її інквізицією². Завдяки ж океанським кораблям, гарматам і капіталам голландцям цілком вистачало чим помститися за “попіл Клааса”.

І все одно Макс Вебер мав рацію, наголошуючи важливість релігій у становленні капіталізму, з одною докорінною поправкою — не стільки духовних уявлень, скільки матеріальної організації релігій. Середньовічна католицька церква впадала від античного Риму раціональну організаційну матрицю, з якої згодом виросла мережа формальних структур управління діоцезами, єпископствами, університетами і, головне, багатими монастирями, що вкрила весь захід феодальної Європи. Задовго до протестантського пуританізму вже середньовічні монастирі зіткнулися із парадоксом організованого благочестя, що певним “дивом” обернулося самонагромаджуваним багатством. У перебігу своєї багатосторонньої господарської діяльності монастирі непередбачувано і неухильно перетворювалися, по суті, на перші капіталістичні корпорації³.

Ця тенденція спостерігається не тільки в християнстві. Буддійські монастирі середньовічного Китаю і Японії колись розбагатіли настільки скандально і привабливо, що зрештою їх конфіскували на користь імператорської скарбниці. Але при цьому колишні ченці та служки, рятуючись від переслідувань, переходили на службу державі разом зі своїми цінними комерційними знаннями або розчинялися в містах і селищах, де започатковували власний бізнес. Пошукайте, приміром, в інтернеті, з чого розпочиналася японська корпорація “Сумітомо”, одна з найстаріших у світі. У східноазійського капіталізму є своє глибоке коріння [Коллінз, 2015].

Щось подібне відбувалося з церквою і в Європі в перебігу Реформації та спричиненої нею з католицького боку Контрреформації. Тільки результатом стала не єдина аграрно-ринкова імперія, як у Китаї та Японії, а ціла низка національних держав-суперниць. Церковні прерогативи і значна частина грамотного персоналу були так чи інакше влаштовані на службу короні. Церковні ж володіння були здебільше приватизовані мірою розпродажу задля чергового тимчасового погашення хронічних боргів скарбниці. У перебігу західноєвропейських релігійних війн XVI століття, на додачу до підвезення

¹ І ще одна велика класична праця: Вільям Мак-Ніл, “У гонитві за могутністю. Технологія, збройна сила і суспільство у XI–XX століттях” [Мак-Ніл, 2008].

² Стара класика тут — це “З приводу процесу цивілізації” Норберта Еліаса [Еліас, 2001]. Нещодавні досягнення підсумовує Філіп Горські [Gorski, 2003].

³ Поряд із захопливим детективним пошуком семіотичних смислів спробуйте перечитати роман Умберто Еко “Ім'я троянди” як опис економічної корпорації.

колоніального срібла і товарів, у широкий обіг надійшли як інвестиційні землеволодіння разом з усілякими млинами і броварнями, так і маса безробітних кліриків, придатних стати і чиновниками, і торговими клерками. Колишній релігійний персонал, що тепер звільнився від обітниць безшлюбності, тобто символічного оскоплення, зміг законно плодити наступні покоління клерків, писарів, правників, вчителів і лікарів. (А в перспективі також публіцистів і революціонерів.) Із Реформацією в Західній Європі відбулося насичення соціального середовища потенційними служителями і працівниками державної влади, чого так бракувало давнім імперіям.

Мабуть, найважливішим і просто надзвичайним результатом бурхливого і кривавого Довгого шістнадцятого століття є те, що закінчилося воно внічию. Однозначної перемоги не домоглися ані католики, ані протестанти; ані іспанська, французька чи англійська корона; ані поміщики, городяни чи селяни. При цьому селяни — величезна більшість в аграрному суспільстві — в процесі взаємознищення еліт стали самі по собі звільнятися і перетворюватися на комерційних фермерів, робітників-відхідників, найманих солдат і матросів, а також на колоністів, що попливли до Америки.

Найважливішим наслідком цього виявилось зростання вартості робочої сили на північному заході Європи, насамперед у Нідерландах та Англії, що, своєю чергою, зробило комерційно вигідним заміщення ручної праці винайденням верстатів і парових машин [Аллен, 2013]. Починалася індустріальна революція, яка означала, що капіталізм відтепер інтерналізував і виробничі витрати. Ранні капіталісти були все ж таки торговцями і банкірами, які оперували у світі, де все матеріальне виробництво було ще аграрним і кустарно-ремісничим. Проте за нової доби стало вигідним переходити від обігу до виробництва.

Також дивовижно, як швидко у другій половині XVII століття в Європі раптом запанував мир і настало охолодження до релігії. Очевидно, всі втомилися після півтора століть моторошних і в підсумку нічийних війн. Війни і молебні, звісно, тривали, але тепер без особливого запалу і більш ритуально. Секуляризація поширюється майже за століття до епохи Просвітництва, тож Вольтер і вольтерьянці тут не винуватці, а провідники виниклого задоволення до них тренду.

Залишалося політично оформити позиційний глухий кут у компромісних інститутах парламентаризму, міжнародної дипломатії, монаршої толерантності, судового права й освячення власності (здобутої у чварах недавнього проклятого минулого). Невдовзі стало можливим куди вільніше зайнятися розвитком наук, тим паче, що потік технічних удосконалень у війнах, на ринках і в престижному суперництві королівських дворів унаочнив важливість науки для економіки та державних інтересів.

Великі імперії Сходу також знали періоди бурхливого господарського зростання, релігійної толерантності, далеких подорожей, винахідництва і захоплення наук. У Багдаді колись був легендарний халіф Гарун Ар-Рашид, який правив, до речі, майже одночасно із Карлом Великим. У Китаї в славнозвісні часи династії Сун — дець від 960 року і до монгольської навали — схоже, встигли винайти практично все, чим потім європейці підкорювали світ: порох, компас, корабельне кермо, леґовану сталь, папір і паперові гроші, друкарство. Буддійські монастирі вже тоді випускали різноманітні

бренди чаю, бавовняної та шовкової тканини. Японія у XVII столітті практично одночасно із Заходом підійшла до межі сучасного індустріального зростання. Але замість стрибка і світової експансії Японія, геть навпаки, замкнулася у своїх острівних межах на два століття і віддалася, треба сказати, доволі комфортній і навіть естетично вишуканій мирній стагнації під владою сьогуната Токугава. Соціальна еволюція наполегливо шукала шляхи ускладнення людських суспільств і технологічної інтенсифікації. Але щось блокувало капіталізм на Сході, а що саме — предмет затяжних і дуже складних наукових дискусій¹.

У результаті світове домінування дістається Заходові всупереч безлічі його внутрішніх суперечностей, а можливо, й завдяки. Після вимушеної перерви наприкінці XVI — на початку XVII століть західні держави та приватні капіталістичні компанії відновлюють колоніальні захоплення тепер уже не тільки в обох Америках, а й по всьому світові — благо європейці на своєму неспокійному континенті до початку Нового часу натренувалися в передових методах війни, мореплавання і торгівлі². Захід стає економічним і технологічним, а згодом і політичним центром світ-системи модерну. Інші регіони мимоволі включаються у світовий поділ праці переважно як сировинна периферія³.

Черговий еволюційний парадокс. Модернізація у глобальному плані означала одночасне і до того ж взаємозумовлене зростання свободи і несвободи. У центральній зоні, або в “ядрі” світ-системи модерну, спостерігається концентрація кваліфікованої дорогої праці (мирної і військової) і, відповідно, громадянських гарантій та політичних свобод⁴. Водночас на периферії поширюється низькотехнологічна дешева праця, котру немає сенсу заміщати дорогими машинами і котра зовсім не передбачає політичних свобод — либонь навпаки. У таких зонах із приходом модерну виникає і закріплюється на багато поколінь соціально-економічна відсталість [Райнерт, 2011]. Там же консервуються грубо примусові способи контролю над робочою силою, численні різновиди кріпосництва і рабства. Вони могли бути місцевими, але різко посилювалися світовим ринковим попитом на дешеву сировину. А могли й завозитися з передової Європи, як плантаційне рабство — в Америку⁵.

¹ Кращий огляд цих дискусій пропонує Джек Голдстоун (див.: [Голдстоун, 2014]).

² Джаред Даймонд назагал має рацію у своєму популярному гео-екологічному поясненні переваг Євразії, проте й сам визнає, що теорія подібного розмаху не може пояснити історичний прорив саме крайнього заходу Євразії [Даймонд, 2009].

³ Хоч би що писали зорієнтовані на моду рецензенти, найсильнішою працею з цього приводу залишається чотири томник Імануїла Валерстайна “Світ-система модерну” [Валерстайн, 2014–2016].

⁴ Найбільш переконливе дослідження формування сучасних демократій Заходу здійснює Чарльз Тилі (див.: [Тиллі, 2009]).

⁵ Цей парадокс на прикладі західної текстильної промисловості, першої галузі суцільної індустріалізації, чий величезний попит на бавовну обернувся в колоніях поширенням плантаційного рабства, докладно описаний у недавньому бестселері гарвардського економічного історика Свена Бекерта [Beckert, 2014].

Проте за межами Заходу деякі держави змогли наприкінці XIX — на початку XX століть уникнути перетворення на периферію ціною власного перетворення на агресивних модернізаторів. Строго кажучи, по-справжньому успішних прикладів такого роду є лише два, причому культурно настільки різних, як Японія і Російська імперія.

Сподіваюся, ми зрештою отримали підстави до більш відповідального аналізу джерел і значення Радянської революції. Аналіз того, що відбувалося у 1905–1945 роках у нашому районі світу, видається мені найважливішим і тепер реальним дослідницьким завданням.

Джерела

Аллен, Р. (2013). *Глобальна економічна історія: краткое введение*. Москва: Издательство Института Гайдара.

Андерсон, П. (2007). *Переходы от античности к феодализму*. Москва: Территория будущего.

Арриги, Дж. (2006). *Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени*. Москва: Территория будущего.

Валлерстайн, И. (2016а). *Мир-система модерна*, в 4-х тт., т. 1: Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке.

Валлерстайн, И. (2016b). *Мир-система модерна*, в 4-х тт., т. 2: Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600–1750. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке.

Валлерстайн, И. (2016c). *Мир-система модерна*, в 4-х тт., т. 3: Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730–1840-е годы. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке.

Валлерстайн, И. (2016d). *Мир-система модерна* в 4-х тт., т. 4: Триумф центристского либерализма, 1789–1914. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке.

Валь, Ф. де. (2014). *Политика у шимпанзе: Власть и секс у приматов*. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики.

Голдстоун, Дж. (2014). *Почему Европа? Возвышение Запада в мировой истории, 1500–1850*. Москва: Издательство Института Гайдара.

Даймонд, Дж. (2009). *Ружья, микробы и сталь: Судьбы человеческих сообществ*. Москва: АСТ.

Дробышевский, С. (2017а). *Достающее звено*, в 2-х кн.; кн. 1: Обезьяны и все-все-все. Москва: Corpus.

Дробышевский, С. (2017b). *Достающее звено* в 2-х кн., кн. 2: Люди. Москва: Corpus.

Коллинз, Р. (2015а). *Азиатский путь к капитализму*. В: Р. Коллинз, *Макроистория: очерки социологии большой длительности*. Москва: URSS.

Коллинз, Р. (2015b). *Рыночная динамика как движущая сила исторических изменений*. В: Р. Коллинз, *Макроистория: очерки социологии большой длительности*. Москва: URSS.

Лахманн, Р. (2010). *Капиталисты поневоле: конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени*. Москва: Территория будущего.

Мак-Нил, У. (2008). *В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках*. Москва: Территория будущего.

Манн, М. (2018а). *Источники социальной власти*, в 4-х тт., т. 2: Становление классов и наций-государств, 1760–1914 годы. Москва: Издательский дом “Дело” РАНХиГС

(Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации).

Манн, М. (2018b). *Источники социальной власти*, в 4-х тт., т. 4: Глобализации, 1945–2011. Москва: Издательский дом “Дело” РАНХиГС.

Райнерт, Э. (2011). Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики.

Тилли, Ч. (2009). Принуждение, капитал и европейские государства, 990–1992 гг. Москва: Территория будущего.

Фурман, Д. Е. (1988). Выбор князя Владимира. *Вопросы философии*, 6, 90–104.

Фурман, Д. Е. (2011). Идеология Реформации и ее роль в становлении буржуазного общественного сознания. В: Д. Е. Фурман, *Избранное* (с. 41–109). Москва: Территория будущего.

Элиас, Н. (2001a). *О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования*, в 2-х тт., т. 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. Москва: Университетская книга.

Элиас, Н. (2001b). *О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования*, в 2-х тт., т. 2: Изменения в обществе. Проект теории цивилизации. Москва: Университетская книга.

Beckert, S. (2014). *Empire of Cotton: A New History of Global Capitalism*. New York: Vintage Press.

Boehm, C. (2001). *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Flannery, K., Marcus, J. (2012). *The Creation of Inequality: How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery and Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gorski, P. S. (2003). *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Lieberman, V. (2003). *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context c. 800–1330*, in 2 vol., vol. 1: Integration on the Mainland. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Lieberman, V. (2009). *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context, c. 800–1330*, in 2 vol., vol. 2: Mainland Mirrors: Europe, Japan, China, South Asia, and the Islands. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Ristvet, L. (2007). In the Beginning: World History from Human Evolution to the First States. New York: McGraw-Hill.

Scott, J. (2017). *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. New Haven, CT: Yale University Press.

Sterelny, K. (2012). *The Evolved Apprentice: How Evolution Made Humans Unique*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Матеріал отримано 10.04.2018

References

Allen, R. (2013). *Global Economic History: A Very Short Introduction*. [In Russian]. Moscow: Gaidar Institute Press. [= Аллен 2013]

Anderson, P. (2007). *Passages from Antiquity to Feudalism*. [In Russian]. Moscow: Territoria budushchego (A Territory of the Future). [= Андерсон 2007]

Arrighi, G. (2006). *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*. [In Russian]. Moscow: Territoria budushchego (A Territory of the Future). [= Аригги 2006]

Beckert, S. (2014). *Empire of Cotton: A New History of Global Capitalism*. New York: Vintage Press.

Boehm, C. (2001). *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Collins, R. (2015a). An Asian Route to Capitalism. [In Russian]. In R. Collins, *Macrohistory: Essays in Sociology of the Long Run*. Moscow: URSS. [= Коллінз 2015]

Collins, R. (2015b). Market Dynamics as the Engine of Historical Change. [In Russian]. In: R. Collins, *Macrohistory: Essays in Sociology of the Long Run* (pp. 304–354). Moscow: URSS. [= Коллінз 2015]

Diamond, J. (2009). *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. [In Russian]. Moscow: AST. [= Даймонд 2009]

Drobyshevskii, S. (2017a). *The Filling Link*, in 2 books, book 1: Apes and Everybody Else. [In Russian]. Moscow: Corpus. [= Дробышевский 2017]

Drobyshevskii, S. (2017b). *The Filling Link* in 2 books, book 2: Humans. [In Russian]. Moscow: Corpus. [= Дробышевский 2017]

Elias, N. (2001a). *Über den Prozess der Zivilisation*, 2 Bde., Bd. 1: Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes. [In Russian]. Moscow: Universitetskaia kniga (University Book). [= Элиас 2001a]

Elias, N. (2001b). *Über den Prozess der Zivilisation*, 2 Bde., Bd. 2: Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation. [In Russian]. Moscow: Universitetskaia kniga (University Book). [= Элиас 2001b]

Flannery, K., Marcus, J. (2012). *The Creation of Inequality: How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery and Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Furman, D. Ye. (1988). Prince Vladimir's Choice. [In Russian]. *Problems of Philosophy*, 6, 90–104. [= Фурман 1988]

Furman, D. Ye. (2011). The Ideology of Reformation and Its Role in Shaping the Bourgeois Social Consciousness. [In Russian]. In: D. Ye. Furman, *Selected Works* (pp. 41–109). Moscow: Territoria budushchego (A Territory of the Future). [= Фурман 2011]

Goldstone, J. (2014). *Why Europe? The Rise of the West in World History, 1500–1850*. [In Russian]. Moscow: Gaidar Institute Press. [= Голдстоун 2014]

Gorski, P. S. (2003). *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Lachmann, R. (2010). *Capitalists in Spite of Themselves: Elite Conflict and Economic Transitions in Early Modern Europe*. [In Russian]. Moscow: Territoria budushchego (A Territory of the Future). [= Лакманн 2010]

Lieberman, V. (2003). *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context*, in 2 vol., vol. 1: Integration on the Mainland. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Lieberman, V. (2009). *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context*, in 2 vol., vol. 2: Mainland Mirrors: Europe, Japan, China, South Asia, and the Islands. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Mann, M. (2018a). *The Sources of Social Power*, in 4 vol., vol. 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914. [In Russian]. Moscow: Delo Publishers of the RANEPА (The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration). [= Манн 2018a]

Mann, M. (2018b). *The Sources of Social Power*, in 4 vol., vol. 4: Globalisations, 1945–2011. [In Russian]. Moscow: Delo Publishers of the RANEPА. [= Манн 2018b]

McNeill, W. H. (2008). *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society Since A. D. 1000*. [In Russian]. Moscow: Territoria budushchego (A Territory of the Future). [= Мак-Нил 2008]

Reinert, E. (2011). *How Rich Countries Got Rich... and Why Poor Countries Stay Poor*. [In Russian]. Moscow: Higher School of Economics Publishing House. [= Райнерт 2011]

Ristvet, L. (2007). *In the Beginning: World History from Human Evolution to the First States*. New York: McGraw-Hill.

Scott, J. (2017). *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. New Haven, CT: Yale University Press.

Sterelny, K. (2012). *The Evolved Apprentice: How Evolution Made Humans Unique*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Tilly, C. (2009). *Coercion, Capital and European States, AD 990–1992*. [In Russian]. Moscow: Territoria budushchego (A Territory of the Future). [= Тилли 2009]

Waal, F. de (2014). *Chimpanzee Politics: Power and Sex Among Apes*. [In Russian]. Moscow: Higher School of Economics Publishing House. [= Валь 2014]

Wallerstein, I. (2016a). *The Modern World-System*, in 4 vol., vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. [In Russian]. Moscow: Russian Foundation for Education and Science. [= Валлерстайн 2016a]

Wallerstein, I. (2016b). *The Modern World-System*, in 4 vol., vol. 2: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750s. [In Russian]. Moscow: Russian Foundation for Education and Science. [= Валлерстайн 2016b]

Wallerstein, I. (2016c). *The Modern World-System*, in 4 vol., vol. 3: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s. [In Russian]. Moscow: Russian Foundation for Education and Science. [= Валлерстайн 2016c]

Wallerstein, I. (2016d). *The Modern World-System*, in 4 vol., vol. 4: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914. [In Russian]. Moscow: Russian Foundation for Education and Science. [= Валлерстайн 2016d]

Received 10.04.2018